

Makale Geliş | Received: 30.01.2020.
Makale Kabul | Accepted: 19.02.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.682144

Derya ÇİNİ ŞİMŞEK

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

Başkent Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Ankara, TÜRKİYE
Başkent University, Department of Radio, Television and Cinema, Faculty of Communication, Ankara, TURKEY
ORCID: 0000-0002-0678-5801
dsimsek@baskent.edu.tr

Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası*

Öz

Coğrafi konumu itibarıyla Türkiye ile aynı coğrafyanın bir uzantısı konumunda olan Güney Kafkasya bölgesiyle Osmanlı Devleti'nin ilgilenmeye başlaması XV. yüzyılın ortalarına rastlamaktaydı. Bölge, 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası değişen şartlar nedeniyle önemini daha da arttırdı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Anadolu'da başlayan Millî Mücadele Dönemi'nde Misak-ı Milli prensipleri etrafında şekillenen TBMM Hükümeti'nin dış politikası içerisinde Kafkasya bölgesi önemli yer tutmaktaydı. Bu bölgede uygulanacak politikada temel unsurlar; Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan ve Batum) ele geçirilmesi, Türklere yönelik Ermeni işgallerinin önlenmesi ve bu bağlamda Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile TBMM Hükümeti arasında iyi ilişkiler kurmak olarak belirlendi ve uygulamaya geçildi. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile kurulan ilişkilerde en yoğun dönem de Sovyet Rusya'nın bu devletleri Bolşevikleştirmesine yakın olan 1920 ile 1921 yılı başlarına denk geldi. Çalışmada; Güney Kafkasya'nın tarihçesi, coğrafi ve jeopolitik önemi üzerinde durularak Birinci Dünya Savaşı sonrası bölgede yaşanan gelişmeler kapsamında TBMM Hükümeti ile Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki ilişkiler literatür taraması yapılarak akademik çerçevede aktarılmaya çalışıldı. Çalışma, konusuyla ilgili geçmişte ya da mevcut durumu olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan "Tarama Modeli" ile incelendi. Bu çalışmanın özgün tarafı, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki Güney Kafkasya politikasının, dönemin belge, anı ve kayıtlarıyla incelenmiş olmasıdır. Araştırmanın sonucunda; TBMM Hükümeti döneminde Ermenistan ile mücadele sürerken, Azerbaycan ve Gürcistan ile elçilik düzeyinde iyi ilişkiler kurulmuş fakat ilerleyen süreçte Güney Kafkasya'da yukarıda adları bulunan bu üç devlet Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Türkiye, Dış Politika.

Turkey's South Caucasus Policy after the First World War in the New World Order

Abstract

The Ottoman State's interest in the South Caucasus region, which is an extension of the same geography as Turkey in terms of its geographical location, has coincided with the middle of the fifteenth century. During the National Struggle that started in Anatolia at the end of the First World War, the Caucasian region had an important place in the foreign policy of the Government of the Grand National Assembly, which was shaped around the Misak-ı Milli principles. The main elements of the policy to be implemented in this region are; the capture of Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan and Batum) was determined as the prevention of Armenian occupations against Turks and establishing good relations between Azerbaijan, Georgia and the Government in this context. In the study, the history of the South Caucasus is examined in the context of developments in the region after the First World War by focusing on its geographical and geopolitical importance and the relations between the Government of the Grand National Assembly and the South Caucasian governments were studied in an academic context. The study has been analysed with the "Scanning Model", a research approach aimed at identifying the subject in its past form or the current situation as it is. The originality of this study is that Turkey's South Caucasus policy after the First World War to shed light on with documents, memoirs and records of the period.

Keywords: South Caucasus, Turkey, Foreign Policy.

---

*"Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası" başlıklı makale, İstanbul Şişli Meslek Yüksekokulu tarafından 24-25 Ekim 2019 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 1. Uluslararası Şişli Bilim Kongresi'nde sözlü olarak sunulan, ancak hiçbir yerde yayımlanmamış metnin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Giriş

Kafkasya¹ bölgesi, Kuzey Kafkasya ile üç bağımsız cumhuriyetin yer aldığı Güney Kafkasya ismi verilen üç bağımsız Cumhuriyetin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) bulunduğu coğrafi alandan oluşur. Kuzey Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneydoğuda ise Samur Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerden, İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar uzandığı kabul edilen hat ile çevrili coğrafi bölgedir. Bu alan, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan bir kara geçididir ve Anadolu, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Orta Doğu ile etkileşim hâlindeki bir noktada yer almaktadır. Bölge, Karadeniz aracılığıyla Avrupa içlerine, Hazar Denizi aracılığıyla Asya içlerine ulaşımı sağlar. Bu nedenle bu bölgenin içinde yer alan Abhazya ve Dağıstan, kıyı bölgelerde olmalarından dolayı önemlidir. Kafkas Dağları, bölgeyi kuzey ve güney olarak ikiye böler. Arapların, “Mavera-i Kafkasya”, Avrupalıların “Transkafkasya” ve Rusların, “Zakafkasya” olarak bahsettikleri Kafkasya, Büyük Kafkas Sıradağlarının güneyinde yer alan, tarihi bir bölgedir. Siyasi ve coğrafi bakımdan genel olarak “Sirkafkasyon” ve “Transkafkasya” şeklinde ikiye ayrılan bu bölgenin doğusu Asya, batısı ise Avrupa kıtaları içinde ele alınmaktadır (Çini Şimşek 2019: 21). Güney Kafkasya, coğrafi konumu itibariyle Türkiye ile aynı coğrafyanın bir uzantısı konumundadır. Osmanlı Devleti 1475 yılında, kendisine bağlı olan Kırım aracılığıyla Kafkasya'ya komşu olmuştur (Elyar 1997: 18). Osmanlı Devleti açısından; Orta Asya ve İdil-Ural bölgesindeki Türk ve Müslüman ülke ve topluluklar ile ilişkilerin güçlendirilmesi; çoğu Türk ve Müslüman olan ve genel olarak Türkiye'ye yakınlık duyan bölge halkı ile sosyo-ekonomik ve politik ilişkiler kurulmasının temini önemlidir. Bunun yanında, stratejik yer altı zenginlikleri ve petrol yatakları nedeniyle uygun hammadde ve pazar olanağı oluşturması, Rusların güneye sıcak denizlere ulaşmasının engellenmesi ve Türkiye için tehdit olmaktan çıkartılması gibi konularda avantajlar sağlanabilecek bir bölgedir (Yanar 2002: 76). Ancak Osmanlı Devleti bu sebeplerden dolayı askeri nüfuzu ile bölgeye hâkim olmaya çalışsa da doğrudan ya da dolaylı olarak hiçbir zaman Kafkasya'ya egemen olamamıştır (Elyar 1997: 18).

1. Osmanlı Dönemi Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası

Osmanlı Devleti, 1453 yılında İstanbul'un fethiyle Bizans İmparatorluğu'nu yıkıp daha güçlü bir yapıya bürünmüş (Saray 1997: 16), kendi kaynaklarında Vilayet-i Gürcistan, Gürcistan Vilayeti gibi isimlerle anılan Gürcistan'ın Karadeniz üzerinden Avrupa ile olan bağları sona ermiştir. İlerleyen dönemlerde Safevîlerle yapılan savaşa son veren 29 Mayıs 1555 tarihli Amasya Anlaşması ile Gürcistan'ın bazı bölgeleri, Osmanlı ile Safevîler arasında paylaşılmıştır (Gül 2009: 86-89). 1578 yılında Sokullu Mehmet Paşa, İran seferi adıyla yeni fetihlerde bulunmak üzere 12 yıl sürecek seferi için Erzurum Beylerbeyi Lâla Mustafa Paşa'yı görevlendirmiş Paşa, 10 Ağustos'ta Çıldır'ı, 24 Ağustos'ta da Tiflis'i almıştır. Gürcistan'ın güneybatısını oluşturan Samtse, Saatabago, Çavaheti, Şavşeti, Klarçeti, Tao gibi bölgeleri de alınınca, bahsi geçen yerlerin bağlandığı Çıldır Eyaleti oluşturulmuştur. Bazen Çıldır, bazen Ahıska merkezli olarak yönetilen Transkafkasya olarak adlandırılan bu bölgelerde Osmanlı Devleti kalıcı olarak örgütlenmesini kurmuştur (Çini Şimşek 2019: 33-34; Gül 2009: 86). XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Kafkasya'da yayılma politikası, XIX. yüzyıl başları itibariyle meyvelerini vermeye başlamıştır. Rus orduları karşısında üstün bir direniş gösteren Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıkları sonunda Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Rusya, kendisini Kafkasya'dan atmak isteyen İran'a karşı kazandığı zafer sonucu 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması ile bölgeye kesin olarak yerleşmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan'a bu şekilde yerleşen Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve Dağıstan bölgesinde

¹ Tarih boyunca çok sayıda etnik unsura ev sahipliği yapan Kafkasya'ya bu adın ne zaman kimler tarafından verildiği ve ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Buna karşın Kafkasyalılar etnik ve dil açısından birbirlerinden farklı olsalar da ortak bir kültürü (Kafkasya Kültürü) oluşturmayı sağlayabilmişlerdir. Bkz. Taşkın Deniz, Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s.1.

tam olarak hâkimiyetini sağlaması ise, dağlı Müslüman halkın direnci nedeniyle ancak XIX. yüzyılın ortalarında gerçekleşebilmiştir (Gamsız Tekin 1993: 4-5).

Rusya, 1801 yılında stratejik açıdan öneme haiz olan Gürcistan'ı işgal etmiştir. Bu girişim Kafkasya tarihinde önemli bir süreci doğurmuştur. Gürcistan'ın ele geçirilmesi ile Ruslar Osmanlı Devleti'ne sınır olmuş, Azerbaycan'a yönelik istila girişimlerinde önemli bir mevki elde etmişlerdir (Kurat 1999: 107-127). Aynı tarihte Gürcistan'ın idaresi için Tiflis'te “Gürcistan Yüksek Meclis Hükümeti” kurulmuştur (Çapraz 2006: 67-69). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına kadar Gürcistan'ın büyük kısmını elinde tutan Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması'na göre Anapa'dan Batum'a kadar olan Karadeniz'in batı kıyısı ve Ahıska, Ruslara verilmiş ve böylece Rusya'nın Gürcistan'daki hâkimiyeti Osmanlılar tarafından onaylanmıştır (Alsirt 2009: 15). Hâkimiyet altına alınan bölgelerde, Rusya yeni idare sistemini kurarak, yeni idareciler atamış; böylece Rusların, Gürcistan'da, hatta tüm Güney Kafkasya'da yerleşmesinde ve uzun süre kalmalarında, bu bölgede kurmuş oldukları idare sisteminin büyük rolü olmuştur (Çapraz 2006: 67-69).

93 Harbi'ne kadar Rus ve Gürcü birlikleri Osmanlıların elinde bulunan Poti, Ahılkelek gibi önemli merkezleri yeniden Gürcistan'a katmış; ancak Kabuleti (Çürüksu) ve Acara 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Osmanlıların elinde kalmıştı (Çiloğlu 1993: 63). 1877 tarihinde başlayan 93 harbi Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanmış ve ardından 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanmıştır (Gül 2009: 91). İmzalanan antlaşma ile Osmanlı-Rus savaşı sona erdirilmiş, Doğu Anadolu'da Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca, savaş tazminatı olarak Rusya'ya 1.410.000.000 ruble verilmesi kararlaştırılmış, bu tazminatın büyük kısmına karşılık Rumeli'deki bazı yerler ile Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezid Rusya'ya bırakılmıştır. Bırakılan yerler dışında kalan 300.000.000 rublenin ise, para olarak ödenmesine karar verilmiştir. Rus askerlerinin Bulgaristan hariç üç ay içerisinde Rumeli'yi; altı ay içerisinde de Doğu Anadolu'yu boşaltması anlaşmanın maddeleri arasındadır. Diğer yandan, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti üzerindeki iddialarını lehine arttırması, Avrupa devletleri arasında muhalefetle karşılandı. Doğal olarak, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde nüfuzunun artmış olması, özellikle İngiltere'yi rahatsız etti. Diğer devletlerin istekleri de göz önüne alınarak, Berlin'de yeni bir antlaşma yapılmasına karar verildi (Gül 1995: 367-368).

Bu sırada, Rus tehlikesi karşısında Doğu Akdeniz'de durumunu güçlendirmek isteyen İngiltere, Kıbrıs'ı Osmanlı Devleti'nden istedi. Zira Rusya'nın Balkanlar'a inmesi ve Kafkasya'da Elviye-i Selâse'yi topraklarına katarak sıcak denizlere inmek üzere oluşu, İngiltere'yi telaşlandırmakta idi. Bu durumda, adanın verilmemesi halinde, zorla işgal edileceği açıklandı. Bunun üzerine, Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin lehine hareket edebileceğini düşünen Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihli antlaşma ile Kıbrıs'ı İngilizlere devretti. Fakat 1 Temmuz 1878 tarihli bir ek antlaşma ile de Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerleri iade etmesi halinde, İngiltere'nin Kıbrıs'tan çekileceği kararlaştırılmıştı. Bu madde, adanın mülkiyetinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ispat için konulmuştur. Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakıldığı, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda yer almıştır. Doğu Bayezid ve Eleşkirt Vadisi ise Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Ayastefanos Antlaşması'yla tespit edilip, Berlin Antlaşması ile teyit edilen hususlara göre, Ruslara bırakılan diğer mahallerde olduğu gibi, Elviye-i Selâse'de (de) yaşayan halkın, göç etme ve mallarını serbestçe satma hakkına sahip oldukları bildirildi. Ancak, üç yıl içinde göç etmeyenler, Rusya'ya bağlılığını kabul etmiş sayılacaklardı (Gül 1995: 368). Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, bu bölgelerin Türk halkı ve Müslüman Gürcüler (çoğunluğu Acaralı), Rus baskısına uğrama korkusu ve Rus İşgalini kabul etmeme uğruna çok zor koşullar altında göç etmişlerdir.

1.1. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Güney Kafkasya Politikası

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Padişah V. Mehmet Reşat’a rağmen yönetim İttihat ve Terakki’nin elindeydi. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Trablusgarp ve Balkan savaşlarında ciddi toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti, bu kayıpları telafi etmek adına Avrupa’da meydana gelen bloklardan bir tanesine dâhil olmak ve kendisini dış politikadaki siyasi yalnızlıktan kurtarmak istiyordu. Bu bağlamda bir takım siyasi girişimlerde bulundu ve ilk başlarda İngiltere, Fransa ve Rusya’nın yer aldığı İtilaf Devletleri safına katılmak için çabaladı. Her ne kadar Osmanlı Devleti İtilaf bloğunda yer almak için girişimlerde bulunmuşsa da, Daha önceden İngiltere’ye sipariş edilen ve parası peşin olarak ödenen “Sultan Osman” ve “Reşadiye” adlı iki gemiyi İngilizler, I. Dünya Savaşı’nın başlamasını bahane ederek Osmanlı’ya vermemiştir. Bundan dolayı çıkan bu kriz sonrası Osmanlı kamuoyunda İngiltere aleyhinde ciddi bir propagandanın doğdu ve büyük tepkilerin ortaya çıktı. İngilizler aleyhinde oluşan bu ortamı değerlendirmek ve Osmanlı Devleti’ni en başından beri Almanya’nın yanında savaşa sokmak isteyen Enver ve Talat Paşalar, 2 Ağustos 1914’te Almanlarla gizli bir antlaşma imzalamışlardır.

Almanlar ile yapılan bu antlaşma neticesinde, Almanya donanmasına ait Goeben ve Breslau adı verilen iki zırhlı gemi, Akdeniz’de İngiliz donanmasından kaçarak Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır. Devlet, kendisine sığınmış olan bu iki gemiyi satın aldığını söylemiş ve isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmiştir. Enver Paşa’nın bilgisi dâhilinde Karadeniz’e açılan Alman mürettebatlı Yavuz ve Midilli gemileri, Rusya’ya ait Odessa ve Sivastopol limanlarını bombalamıştır. 28-29 Ekim 1914’te gerçekleşen bu hadise, Osmanlı Devleti’nin resmen I. Dünya Savaşı’na girmesine neden olmuştur. İttifak Devletleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın yanında yer alan Osmanlı, İtilaf Devletleri’ne İngiltere, Fransa ve Rusya’ya karşı farklı cephelerde savaşımaya başlamış (Armaoğlu 1993: s.99-110) ve dört yıl boyunca birçok cephede mücadele etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti’nin savaştığı cephelerden biri olan Kafkas cephesinde mücadele 2 Kasım’da Rus ordusunun Erzurum tarafına taarruzuyla başlamıştır. Osmanlı Devleti, Rusya ile savaştığı bu cephede, Sarıkamış harekâtı ile ağır bir darbe almıştır (Guniava 2007: 35-36). Sarıkamış hezimetinin ardından Ruslar Artvin, Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Rize, Trabzon ve Erzincan’ı ele geçirdilerse de, bir yandan kendi içlerinde karışıklıklar başlamış, Çarlık Rusya’sı çökmeye yüz tutmuştur (Armaoğlu 1993: 112-122).

1.2. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Güney Kafkasya’da Siyasi Durum

Birinci Dünya Savaşı’nda, İttifak Devletleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın yanında yer alan Osmanlı Devleti, savaşın sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde şartları çok ağır olan Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kalmıştır (Armaoğlu 1993: 99-112). Osmanlı’nın Ruslarla Kafkas Cephesi’nde yaptığı savaş, Türk kuvvetlerinin Rusya’nın bir devlet hâline gelip Türklerle mücadeleye başladığından bu yana Anadolu’da yaptığı harekât ve muharebelerin en büyüğü olmuş (Gürsel 1968: 164) ve bu harekâtı ile ağır bir darbe alınmıştır (Guniava 2007: 35-36). Ruslar, Sarıkamış Harekâtında başarı elde etse de kendi içlerinde karışıklıklar başlamış, Çarlık Rusya’sı çökmeye yüz tutmuştur (Armaoğlu 1993: 112-122). Bu savaş sırasında Osmanlı Devleti’nin, İngiliz ve Fransız güçlerine karşı Çanakkale’de direnmesi sayesinde, İtilaf Devletleri Çarlık Rusya’sının yardımına gidememiş ve Rus İhtilali’nin koşulları doğmuştur (Perinçek 2014: 17).

1917 ilkbaharından itibaren Rusya’da esen sosyalist devrim rüzgârı başarısız ilk denemeden sonra Lenin’in liderliğinde Ekim’de amacına ulaşarak ihtilalle Bolşevikleri iktidara taşımıştır. XX. yüzyıl dünyasında geniş siyasi, ekonomik ve askeri etkileri olacak olan bu gelişme, savaşan taraflar üzerinde de mühim tesirler yapmış, bilhassa Çarlık Rusya’sının müttefikleri olan İngiltere, Ortadoğu’daki varlığının ciddi tehdit altına girdiğini görerek ihtilalden büyük rahatsızlık duymuştur. Doğuda Rus cephesinin çökmeye yüz tuttuğunu ve Türklerin Almanlarla birlikte Kafkasya, İran ve Orta Asya’da nüfuz kazanacağını gören İngiliz devlet adamları, Osmanlı Devleti

ile ayrı barış yapılması konusunda somut adımlar atma ihtiyacı görmüştür (Çağlayan 2003: 57). Bu arada Rusya’da da önemli gelişmeler yaşanmış, yeni yönetim Kasım 1917 ve Ocak 1918 ayında yayınladıkları deklarasyonlarda Rus olmayan milletlere Rusya’nın himayesinde muhtar idareler kurma hakkını tanıdıklarını bildirmiştir (Saray 1998: 234). Türkiye’nin Kafkas ülkeleri ve toplulukları ile ilişkilerini geliştirmesini ya da ilgilensini gerektiren bu yakınlık 1917 Bolşevik İhtilali sonrası bölgede değişen şartlar nedeniyle daha fazla önem kazanmıştır. Bu nedenle, Türkiye’nin çok yönlü olarak ilgilensin durumunda kaldığı Kafkasya, Doğu Anadolu bölgesinin savunulması ve güvenliğinin sağlanması açısından önemlidir.

1.2.1. Transkafkasya Federasyonu’nun Kurulması

Birinci Dünya Savaşı sürerken Rusya’nın iç karışıklıklarından istifade eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bir araya geldi. Bolşeviklerin aktif faaliyetlerine rağmen Rusya’nın diğer bölgeleri gibi Transkafkasya (Mavera-yı Kafkasya) için 1917 Şubat İhtilali çok ani oldu (Guniava 2007: 49). Bu ani gelişme ile Petrograd Geçici Hükümeti’nin de onayını alan bu üç devlet Mavera-yı Kafkas Komitesi’ni kurdu. Statü olarak Mavera-yı Kafkas Komiserliği; Gürcü, Ermeni ve Azerilerin kendi içlerinde müstakil oldukları bir konfederasyon niteliğini taşımaktaydı (Saydam 1993: 82). "Mavera-yı Kafkas Komiserliği" 15 Kasım 1917’de Rusya’dan ayrı, bağımsızlığını ilan etmiş ve Komiserlik, Mavera-yı Kafkas Komitesi’ni (OZAKOM-Osabiş Zakafkazskiy Komitet) oluşturmuştur. Bu komitede Gürcüler gücü ellerinde bulundurmuş, Komite Geçici Hükümet’e ve Kerenskiy’e bağlı ve sadık kalacağını belirtmiştir (Çini Şimşek 2019: 45-46). OZAKOM, bir yandan kurultay düzenlemiş düzenlenen kurultayda Sosyal-Demokrat Menşevikler, Sosyal-Federal, Sosyal-ihtilalci ve Anayasal- Demokrat partilerinden “İdare Komitesi” oluştururken, (Guniava 2007: 60) Bolşevik iktidarını tanımayan Mavera-yı Kafkasya üyeleri diğer yandan millî teşekküllerini kurma çalışmalarını hızlandırmıştır (Şahin 2002: 73-123). 24 Kasım 1917 tarihinde Mavera-yı Kafkasya’nın geleceği konusunda izlenecek politikaları belirleyebilmek amacıyla bölgedeki teşekküller ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin katıldığı yeni bir toplantı yapılmıştır. (Şahin 2002: 73-123) İlerleyen süreçte bölgedeki iç karışıklıklar ve halkın memnuniyetsizliği neticesinde OZAKOM” un yerini “Zakafkasya” olarak isimlendirilen Transkafkasya Komiserliği almıştır (Şahin 2002: 25).

Komite bu çalışmalarını yapıp kendi içerisinde yapısını oluştururken Ruslar, 26 Kasım’da Alman Başkumandanlığına resmen başvurarak mütareke istemiştir. Bir ay içerisinde de Kafkas Cephesi’nde mütareke şartlarını tayin ve tespit etmek için Erzincan’da bir araya gelen Türk ve Rus heyetleri, ilk toplantısını 15 Aralık’ta yapmış, 18 Aralık 1917’de yeniden toplanan heyet 14 maddelik Erzincan Mütarekesi’ni imzalamıştır. Yapılan bu Mütareke ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk – Rus savaşına son verilmiş oldu. “Erzincan Mütarekesi”, Petrograd’daki Sovyet Hükümeti ile değil; Tiflis’teki Mavera-yı Kafkas Komiserliği ve Kafkas cephesi Rus ordusu kumandanlığı adına imzalanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti, Mavera-yı Kafkas Komiserliği’nin kuruluşunu da resmen tanımış oluyordu. Bu gelişmeler yaşanırken 15 Aralık 1917’de mütareke yapılan devletlerarasında görüşmeler son bulmuş ve Brest -Litovsk Antlaşması imzalanmıştır (Çini Şimşek 2019: 45-49).

1.2.2. Transkafkasya Federasyonu’nun Dağılması

1918 tarihinde Rusya’nın savaştan çekilmesiyle birlikte Osmanlı orduları, Kafkasya ve İran’a ilerlemiş, Kafkasya’daki halkları organize ederek zararına olmayacak oluşumları desteklemiştir. Brest-Litovsk Antlaşması’yla Kars, Ardahan ve Batum’un Türklere bırakıldığını, Karahan’dan çekilen 2 Mart 1918 tarihli bir telgrafla öğrenen Transkafkasya Komiserliği (Mavera-yı Kafkasya) ve Seym², bu haber üzerine temsilcilerinin yapılacak olan Trabzon Konferansı’na

² Seym; Rusya Anayasa Kurucu Meclisine seçilmiş olan milletvekillerinden oluşan bu “Diyet Meclisi (Seym) Mavera-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı idi ve burada alınan kararları Mavera-yı Kafkas Komiserliği

gitmelerini engellemiştir. Ardından gerçekleşen ikili görüşmelerin olumlu geçmesiyle bu heyet, Türklerle barış müzakerelerinde bulunmak maksadıyla, 8 Mart'ta Batum'dan hareket ederek Trabzon'a doğru yola çıkmıştır (Çini Şimşek 2019: 49-58). 14 Mart'ta Trabzon'da Osmanlı Devleti delegeleri ile Maverâ-yı Kafkasya delegeleri arasında başlayan ve tam bir ay kadar süren barış müzakereleri, Maverâ-yı Kafkasya delegelerinin ısrarla Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmesiyle ve buna bağlı oldukları olumsuz tutumu karşısında, 14 Nisan'da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Henüz görüşmeler sürerken Osmanlı ordusu Brest-Litovsk Antlaşması hükümleri gereği bir harekât gerçekleştirmiş; 3 Nisan 1918'de Ardahan, 5 Nisan 1918'de Sarıkamış, 14 Nisan 1919'da Batum ve 25 Nisan 1918'de de Kars'ı ele geçirmiştir. Çoğunluğunu Müslüman (Acaralılar) ve Türklerin oluşturduğu Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri Sovyetlerin ilan ettikleri self-determinasyon (halk oylaması) hakkından istifade ederek, 26 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti'ne katılmak istediklerini bildirmişlerdi. Bu suretle Elviye-i Selâse'nin tamamı Türklerin hâkimiyetine geçmiştir (Sarı 2017: 478-483).

Batum'da 11 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği arasında barış görüşmeleri yeniden başlamıştır. Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin çağrısıyla düzenlenen Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki sınıra ek olarak Ahıska ve Ahılkelek'i talep edecektir. Görüşmeler sürerken Osmanlı ordusu Gürcülerle savaşıma devam etmiştir. I. ve II. Kolordular Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa, Türk birliklerine harekât emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmiştir (Çini Şimşek 2019: 59-60). Türk ordusu ilerlerken, Maverâ-yı Kafkas Kafkasya Komiserliği'nin Seym'i, 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında konfederasyonu feshetmiş (Şahin 2002: 73-123) ardından Gürcüler ve Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilân etmiştir (Öztoprak 2003: 136). Osmanlı murahhasları, Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin dağılması ve 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de Ermenistan ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle, bu devletlerin murahhasları ile müzakerelere devam ederek ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır. Bu diplomasi tarihinde görülmemiş bir gelişmedir (Şahin 2002: 73-123).

1.3. Birinci Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi ve Güney Kafkasya'nın Tahliyesi

Yukarıda da bahsedildiği üzere yapılmış olan Batum Konferansı'nın son günü 4 Haziran 1918 tarihinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile yapılan antlaşmaların yanında Osmanlı Devleti ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan arasında Bakü ile Batum arasındaki petrol sevkiyatı konusunda ayrı bir antlaşma imzalanmıştır. Devlet, Batum'da bu antlaşmaları imzalayarak bu üç cumhuriyeti tanıyan ilk ülke unvanını da elde etmiştir. Bu antlaşmalar Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'da büyük bir egemenlik hakkı vermiş Türk ordusu; 3 Haziran'da Ahılkelek'i, 10 Haziran'da Ahıska'yı, 15 Eylül'de ise Bakü'yü ele geçirmiştir (Sarı 2017: 479). Sovyet Rusya bu tarihlerde Bakü'de oldukça güçlüydü ve 18 Mart 1918 tarihinde Ermenilerin de desteği ile idareyi ele geçirmişti. Fakat Bakü'de gittikçe artan Ermeni baskı ve zulümleri karşısında Azeriler, Osmanlı Devleti'nden yardım beklemeye başlamışlardı. Zira Batum'da Osmanlı Devleti ile bağımsız Azerbaycan arasında yapılan antlaşma uyarınca, Azeriler Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteme hakkına sahipti. Bu anlaşma gereğince Türk kuvvetleri Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü ele geçirdi. Sovyet Hükümeti ise Osmanlı Devleti'ni protesto ederek Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümsüz olduğunu tek taraflı olarak ilan etti (Kılıç 1998: 420-421). Bakü'yü ele geçiren Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki bu ezici üstünlüğü uzun sürmedi (Sarı 2017: 479-480).

Hem Brest Litovsk Antlaşması gereğince hem de Trabzon'da bu devletin temsilcileriyle yapılan konferansta alınan kararlar mucibince Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan halk oylaması, Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ilhakı ile sonuçlanmıştı. Sonuçların alınması ile birlikte Elviye-i Selâse'de

---

uygulamak zorundaydı. Gerek komiserlik gerek Seym'de, Menşevik Gürcüler önder rolünde idiler. Hem Seym'in hem de Komiserliğin başkanları Gürcülerdir. Seym'in yapısı, partilerin özellikleri ve görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, (1983), Türk İnkılap Tarihi, C.III, Kısım IV, TTK Yay, Ankara, s.173-178.

idari teşkilatını kuran Osmanlı Devleti, burada uzun süre kalamadı. Çünkü 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin hükümleri kapsamında, savaş öncesi sınırlarına çekilmeyi kabul etti. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. ve 15. maddeleri Kafkasya ile ilgiliydi ve bu hükümler, Batum'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgalini de kapsamaktaydı. Ayrıca, Türkiye, Bakü'nün İtilâf kuvvetlerince işgaline de müdahale etmeyecekti. 1 Kasım 1918'de İngiliz Genel Karargâhı, Elviye-i Selâse'nin tahliyesini talep eden bir notayı Osmanlı Hükümetine gönderdi. Antlaşma gereği İngilizler, Kafkaslara çıkartma yaparak bölgeyi işgal ederken Türk ordusu 17 Kasım 1918'de Bakü'yü terk etti. İngiliz kuvvetleri de beraberlerinde Rus ve Ermeni askerleri olduğu hâlde bu şehri işgal etti. İngilizler Elviye-i Selâse'nin de boşaltılmasını istemişler, fakat boşaltmasını beklemeden buraları ele geçirmeye başlamışlardır (Çini Şimşek 2019: 75-78).

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı ve TBMM'nin Açılması

Mondros Ateşkes Antlaşması ile Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve komuta ettiği Yıldırım Orduları Grubu ve VII. Ordu dağıtılmış bu sebeple Paşa, 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmiş, 55 savaş gemisiyle İtilaf Devletlerinin donanmasını İstanbul önlerinde demirli görünce, yaveri Cevat Abbas (Gürer)'a dönerek “Geldikleri gibi giderler” demiştir. İşgal güçlerinin yarattıkları olumsuz hava içinde, 1919 yılı Mayıs ayına kadar geçen 5-6 aylık süre içinde İstanbul'da çeşitli temaslarda bulunmuştur. Yapmış olduğu temaslardan istediği sonucu elde edemeyen ve Anadolu'da üstünlük sağlayabilecek bir görev beklentisi içinde olan Mustafa Kemal Paşa'ya beklediği görev Mayıs ayında verilmiş ve IX. Ordu Müfettişliğine atanmıştır (Yalçın 2011: 11-18). IX. Ordu Müfettişliği görevi ile 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geçen Paşa, Samsun'da ilk iş olarak müfettişlik mıntikasında bulunan Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Elazığ, Diyarbakır vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil mutasarrıflıkları ve XV. ve XX. Kolordu komutanlıklarına tebligat göndermiştir. Ardından Samsun'daki işgal hadisesi ile İzmir'in işgaline karşı duyulan tepkiyi 20 Mayıs tarihli iki ayrı telgrafi ile hükûmete bildirmiş, 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderdiği iki raporda da Samsun bölgesindeki eşkiya faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir (Türkmen 2011: 86).

Samsun'da bir süre kalan Mustafa Kemal Paşa, daha sonra Rum çetelerin faaliyetlerinden ötürü karargâhını 25 Mayıs 1919 da içeride daha emin bir yer olan Havza'ya nakletmiş, 28 Mayıs 1919 da bütün memlekete, kumandanlara ve mülkî amirlere işgallere karşı millî teşkilat kurmaları ve miting tertip etmeleri yolunda talimat göndermiştir. Arkadaşları ile birlikte 12 Haziran 1919'da Amasya'ya geçip millî mücadele çalışmalarını sürdüren Paşa, Hüseyin Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy ile birlikte Amasya Genelgesi'ni hazırlamış ve Genelge 22 Haziran 1919'da tüm mülkî amir ve askeri komutanlara telgrafla Abdurrahman Rahmi Efendi tarafından ulaştırılmıştır (Çini Şimşek 2019: 82-85). Genelgenin ardından 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da Millî Kongre toplanmış ve kongre kararları tüm mülkî amir ve askeri komutanlara gönderilmiştir. Kongrenin bitmesinin ardından Temsil Heyeti'yle birlikte Erzurum-Erzincan yolu ile 2 Eylül 1919 tarihinde Sivas'a gelmiş ve arkadaşları ile birlikte 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongre'sini açmıştır (Yalçın 2011: 19-21).

Sivas Kongresi'nde, Erzurum Kongresi'nde alınan kararların tümü kabul edilmiş, yeni bir Temsil Heyeti oluşturularak bu heyetin başına da Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. Ayrıca İtilaf Devletlerine karşı takınılan tavır daha belirgin bir hâl almış, yurdun istiklâlini ve milletin haklarını korumak üzere teşekkül etmiş olan cemiyetleri içine alan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” kurulmuş, Temsil Heyeti'nin yetkileri genişletilmiş, Sivas Kongresi'nden sonra bütün Anadolu'da millî bir birlik oluşmuştur. Paşa, Sivas Kongre'sinin ardından Temsil Heyeti üyeleri ile birlikte Sivas'tan hareket ederek 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelmiştir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından kabul edilen Misak-ı Millî kararlarının açıklanmasının ardından, İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal edip Meclis-i Mebusanı dağıtınca, Ankara'da yeni bir meclisin açılmasının meşru nedenleri oluşmuştur (Çini Şimşek 2019: 85-86). Bunun

üzerine, daha önceden Ankara’da kurucu bir meclis toplanılmasının gerekli olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920 tarihinde bir genelge yayınladı. Genelgede; Anadolu’nun en güvenilir ve stratejik yeri olan Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağını, bunun için yeni seçimlerin yapılmasını ve İstanbul’dan kaçan mebusların da bu meclise katılabileceklerini belirtti (Akşin 1992: 426). Yeni Meclis için Anadolu’da yapılan seçimler sonucunda, 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı ve çalışmalarına başladı. Böylece Ankara’da tamamen ulusal bir idareye dayalı, istilacılara karşı çıkan yepyeni bir Türkiye devleti doğdu (Atatürk 2005: 293-294).

3. Millî Mücadele Dönemi Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası

Osmanlı Devleti, yukarıda ifade edildiği gibi Mondros Mütarekesi’nin 11. ve 15. maddeleri gereği Azerbaycan’daki kuvvetlerini geri çekmeyi kabul etmiş ve İngilizler, bölgeyi işgal etmişlerdir. İngilizler Elviye-i Selâse’nin boşaltılmasını istediğinde Türk birlikleri bu toprakları boşaltırken bölgede Ermeni ve Gürcülerin işgallerine karşı millî Şurular kurmuştur. İngilizler, 13 Nisan 1919 tarihinde Kars’ı işgal etmişler ve Kars Millî Şurası üyelerini tutuklayarak, Malta’ya sürmüş ardından 24 Aralık’ta Batum’u işgal etmişlerdir. 15 Ağustos 1919 tarihinde Osmanlı ordusu başlattığı Kafkasya’nın tahliyesini, Eylül 1919’da Batum’da küçük bir birlik bırakarak tamamlamıştır (Sarı 2017: 479-480). 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılması ve çalışmalarına başlamasının ardından (Atatürk 2005: 293-294) Kafkasya’da ortaya çıkan yeni durum TBMM Hükümeti ile yeni Sovyet idaresi arasındaki işbirliğini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu dönemde Sovyet idaresi iç savaşı kazanmak ve dış müdahaleleri önlemek amacıyla Türk Millî Mücadelesini, millî bir politika olarak desteklemiş, güvenliği için barış antlaşmaları yapmaya özen göstermiştir. TBMM Hükümeti ise bu dostluk sayesinde İtilâf Devletleri ve Yunanlılara karşı gerekli desteği Sovyetlerden alacak, doğu sınırını güvenlik altına alarak batıdaki mücadelesinde rahat hareket etme imkânı bulacak ve aynı zamanda Millî Mücadele döneminde oldukça ihtiyaç duyduğu dış yardımı alabileceği tek büyük devlet Sovyet Rusya’dan sağlayacaktır. Mustafa Kemal Paşa’nın, Sovyet Rusya’ya karşı uyguladığı dış politika hedeflerinden en önemli etkenlerden birisi Anadolu için en uygun çıkış kapısı olan Kafkasya’dır. Bundan dolayı Bolşevik Rusya ile çatışmak yerine işbirliği yapmak mevcut siyasi konumda en uygun durumdur (Çini Şimşek 2019: 90-93). Türkiye, Sovyet Rusya’ya uyguladığı dış politika bakışında diplomasi ile ideolojiyi birbirinden ayrı tutmuştur. Türkiye’nin bu konudaki görüşleri, Mustafa Kemal Paşa tarafından 29 Mayıs 1920 tarihinde TBMM toplantısında şu şekilde açıklanmaktadır (TBMMZC D.I C.2: 48. 29 Mayıs 1920): “...iki konuyu birbirinden ayırt etmek lâzımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşeviklik Rusya’sıyla ittifak etmek. Biz hükümet olarak Bolşeviklik Rusya’sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir.”

Bu düşünceden hareketle TBMM Hükümeti, 5 Mayıs tarihinde yaptığı ilk toplantıda; birinci gündem maddesi olarak Sovyet Rusya ile ilişkileri ele almış ve Rusya’ya bir heyet (TBMMZC D.I C.1: 190-198, 5 Mayıs 1920) gönderilmesi kararını vermiştir (Atatürk 2005: 293-294). TBMM Hükümeti tarafından oluşturulan heyet Hariciye Nazır Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara’dan ayrılmış, 19 Temmuz 1920’de Moskova’ya varmış ve Lenin ile görüşmüştür. İki taraf arasında 24 Ağustos 1920 tarihinde bir anlaşma tasarısı üzerinde uzlaşmaya varılmasına rağmen, Çiçerin’in Kafkasya’da Türkiye’ye ait bazı yerlerin Ermenistan’a verilmesini ısrarla istemesi üzerine bir anlaşma imzalanması mümkün olmamıştır (Çini Şimşek 2019: 93-94).

3.1. Türkiye’nin Doğu Harekâtı

TBMM açılmadan önce Türkiye’ye ilgisi başlayan Sovyet Rusya’nın ilk işi TBMM ile ilişkilerini İtilaf Devletlerine karşı desteklemek olmuştur. TBMM Hükümeti ise Kafkasya

ölkeleriyle, başta sınır sorunlarını çözmeye uğraşmıştır. Ayrıca bu ölkelerle siyasi ve askeri çatışmaya girmekten çok Kafkasya ilişkilerinde bölgedeki belirsizlik ve değişkenlik nedeniyle daha çok Kafkasya üzerinde siyasi ve askeri etkinliği olan Sovyet Rusya ile yürütmüştür. TBMM Hükümeti kurulduktan sonra, ilk icraat olarak Türkiye'nin Doğu sınırını emniyet altına almak için Sovyet Rusya ile siyasi ve askeri bir ittifak yapmak girişiminde bulunmuştur. Bu arada Hükümet, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması hayaliyle Ermenilerin bölgede sakin Türk-İslam ahaliye karşı yaptıkları katliam ve mezalimin önüne geçmek için askeri bir harekât planlamaktaydı (Çini Çini Şimşek 2019: 90-93). Mustafa Kemal Paşa, daha TBMM açılmadan evvel Elviye-i Selâse ile ilgilenmiş, Batum'daki Batum Livası İslam Cemiyeti etrafında örgütlenen Müslümanlara büyük destek vermiştir (Sarı 2017: 480).

Ermenistan Hükümeti, Ermenistan'ın bağımsızlığının birinci yıl dönümü olan 28 Mayıs 1919 tarihinde Osmanlı'dan aldığı topraklarla “Birleşik Ermenistan” kurulduğunu ilân etti. Ermenilerin ardından başlattıkları Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum'daki sınırlarda Müslümanlara saldırıları karşısında askerî ve mülkî yetkililer yeni arayışlara başladı. 12 Ağustos tarihinde Oltu bölgesinde bazı köyleri işgal eden Ermeniler, 20 Ağustos tarihinde Türk kuvvetlerine saldırdılar (Çini Şimşek 2019: 100-102). Bu gelişmeler karşısında TBMM Hükümeti, 6 Haziran 1920 tarihinde askeri harekât için Kazım Paşa'ya hazırlanmasını emretti. TBMM Hükümeti'nin, Ermenistan ile yapacağı savaş sırasında Gürcistan Hükümeti'nin alacağı tavır önem taşıyordu. Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak için TBMM, Tiflis'e ayrı bir heyet gönderilmesi kararını verdi. Heyete verilen talimata göre, Gürcü Hükümeti'ne Ermeni harekâtının nedenleri anlatılacak ve Gürcistan'a bu savaşta tarafsız kalması gerektiği kabul ettirilecekti. Hükümet adına Gürcistan'da bulunan TBMM Hükümeti'nin Gürcistan Elçisi Kazım Bey, Gürcistan Hükümeti'ne “Ankara Hükümetinin Gürcülerle savaşmaya niyeti olmadığını, kendisinin Gürcülerle iyi ilişkiler kurmak için gönderildiğini” samimiyetle arz etti. TBMM Hükümeti'nin, Ermeni harekâtına başlama kararı alması üzerine ise 13 Haziran tarihinde Kazım Karabekir Paşa kumandanlığında Şark Cephesi kuruldu (Sarı 2017: 481-482). Şark Cephesi Ordusu'na TBMM Hükümeti'nin 20 Eylül 1920 tarihinde verdiği Kars vilayetine taarruz emri (BCA 30.10.0.0.54.354.12, Ek:1) ile XV. Kolordu, 28 Eylül 1920 tarihinde Ermenilere karşı saldırıya geçti. Şark Cephesi Ordusu'nun; XII. Fırkası Sarıkamış'ı, IX. Fırkası, Çanak Deyubek, Bezirgân geçidi mıntikasını 29 Eylül akşamı ele geçirdi. 30 Eylül'de Merdenik'teki Ermeniler de geri çekilmiş ve Merdenik de ele geçirilmişti. Sarıkamış'ın alınmasından sonra Kazım Karabekir Paşa'ya 1 Ekim 1920'de Kars'ın işgal edilmesi emri verilmiştir. Kars, 30 Ekim tarihinde ele geçirilmiş (Karabekir 1995: 848-855) Karabekir Paşa, Kars'ın kurtarılması haberini bir telgraf ile TBMM'ne bildirmiştir (TBMMZC D.1 C.5: 244-24. 30 Ekim 1920). Bu başarıların ardından Türk ordusu, Ermenistan'ın başkenti Erivan istikametine yönelince Ermeniler, 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmışlardır (Sarı 2017: 481-482). TBMM Hükümeti'nin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşması ile Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türk topraklarına katılmıştır (Çini Şimşek 2019: 11-113).

3.2. Millî Mücadele Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası

1919 sonlarına doğru Azerbaycan yönetimini elinde tutan millî güçler otorite kaybına uğrarken Derbent'te bekleyen XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırına harekete geçmesiyle, Azerbaycan kendini bağımsızlığını tehdit eden siyasi krizlerin içinde bulmuştur. Bu gelişme Azerbaycan'daki olayların akışına büyük bir etki yapmış özellikle, Müsavat Partisi içindeki sağ ve sol hizipleşmesi, ülkede gerçek manada bir siyasi kriz yaratmıştır. Mart ayı sonunda komünistlerin tutuklanmasını protesto eden “Sosyalist Blok” hükümetten desteğini çekmiş, bu ise krizi iyice derinleştirmiştir. Şubat 1920 tarihinde gerçekleşen I. Kongre sırasında kurulmuş olan Azerbaycan Komünist Partisinin de faaliyetlerinin katkısı ile Sovyet Rusya 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan sınırını geçerek ülkeye girmiştir. Bir gün sonra 28 Nisan 1920 gecesi ayaklanan işçiler

Müsavat yönetimi devirmiş ve Azerbaycan'da Sovyet egemenliğini kurup ardından Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir (Mecidov 2008:105-108). Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı Bolşevikleştirdikten sonra tüm Kafkasya'yı Bolşevize etme idealiyle yönünü Ermenistan'a çevirmişti. Çünkü Ermeni Taşnak Hükümeti, İngiltere'nin kendilerine “Büyük Ermenistan” kurma vaadine inanmış ve bölgede anti-Bolşevik bir tavır sergilemiştir. Ermenistan ile yapılan savaş sonucunda 3 Aralık 1920 tarihinde TBMM Hükümeti, Ermenistan ile Gümrü Antlaşması'nı imzalamıştır (Çini Şimşek 2019: 11-113). TBMM Hükümeti, Ermenistan ile imzaladığı Gümrü Antlaşması'nın ardından hedefine Ardahan ve Batum'u ellerinde tutan Gürcüleri almıştır. Gürcüler, sadece Ankara'nın değil, aynı zamanda Moskova'nın da hedefindedir. (Sarı 2017: 483).

Bir ay içerisinde Gümrü Antlaşması'nın onaylanması beklenirken, Ermenistan'da Hükümet değişikliği olmuş ve Taşnak Ermeni Hükümeti yıkılmıştır. Kasım ayı ortalarında Bakü'de, Gasyan ve Noricanyan öncülüğünde hazırlanan Ermeni İhtilal Komitesi tarafından ve 29 Kasım'da Erivan'ı işgal eden Kızıl Ordu'nun desteğiyle 5 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu yeni hükümetin Dışişleri Komiseri Bekzadyan, TBMM Hükümeti'ne gönderdiği 8 Aralık 1920 tarihli notada; Bolşevik Ermenistan Hükümeti'nin, Taşnakların imzaladığı Gümrü Antlaşması'nı kabul etmediğini belirttiikten sonra yeni bir anlaşma için Türkiye'nin kabul edemeyeceği şartlar öne sürerek görüşme yapılmasını önermiştir. Sovyet Rusya'nın yönetimi ele alması ile anlaşma yürürlüğe girememiştir. Gümrü Antlaşması'nın ardından, Transkafkasya'da Azerbaycan'dan sonra Ermenistan da Bolşevikleştirilmiş ve geriye sadece Gürcistan kalmıştır. Gürcistan Hükümeti bu durumda, bir taraftan Sovyet Rusya ile ikili ilişkileri sürdürürken; diğer taraftan Ankara Hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurarak yardım sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Avrupa'dan destek de beklemiştir. Sovyet Rusya Gürcü topraklarını işgale başladığında, Gürcistan Hükümeti, Ankara'da bulunan Gürcistan Hükümeti Temsilcisi Simon Mdivani aracılığı ile TBMM Hükümeti'ni Anadolu sınırına yakın olan topraklarını işgale çağırarak, TBMM Hükümeti ise bu teklifi Bolşeviklerle olan ilişkilerindeki dengeleri sarsmadan değerlendirmiştir. Bu dönemde Türk tarafı, Gürcistan ile karşılıklı elçilikler vasıtasıyla bir taraftan Sovyetlerle olan ilişkilerinde bünyesi dışındaki vasıtalara gerek duyulmasının önüne geçmiş; diğer taraftan da Kafkasya'nın nabzını güvenilir diplomatları sayesinde daha iyi kontrol etmeye çalışmıştır. (Çini Şimşek 2019: 158-166).

Kızıl Ordu, Gürcistan topraklarını işgale başlayarak Gürcüleri hezimeteye uğratmış ve 25 Şubat'ta Tiflis'e girmiştir. Bu gelişmeler üzerine Türk Ordusu da Batum, Artvin ve Ahıska gibi yerleri ele geçirmek için harekete geçmiştir. Bolşevikler, Tiflis'i ele geçirdikten sonra Karadeniz sahilinden Batum'a doğru ilerlerken, Borcum tarafından da Ahıska ve Ahılkelek üzerine ilerlemelerini sürdürmüş ancak Türkler de aynı tarihlerde Batum'u ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Gürcistan, üç yıla yakın bir süreden sonra yeniden Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiş ve Gürcistan'da Sovyet hâkimiyeti ilan edilmiştir (Çini Şimşek 2019: 282-284). TBMM Hükümeti'nin Rusya'ya gönderdiği Türk Heyeti 9 Mart tarihinde Stalin ile görüşmüştür. Görüşmede Moskova Antlaşması'nın temelini oluşturacak önemli maddelerde anlaşma sağlanmış ve 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da Türk ve Sovyet Rusya temsilcileri, Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı imzalamıştır (TBMMZC D.I C.11: 332-333, 16 Mart 1921; BCA.30.18.1.1.3.29.13. Ek-2).

Bu Antlaşma gereğince Kars, Ardahan, Artvin Türkiye'ye bırakılmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sonucu Türk milleti düşman karşısında inisiyatifini ele geçirirken, dış politikada da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Sakarya Zaferi, bir yandan Ankara Hükümeti ile barış görüşmelerini başlatmış olan Fransız Hükümeti'nin bu yöndeki çabalarını çabuklaştırıcı bir etken olurken; Moskova Antlaşması esasen Sakarya zaferinden sonra işlemeye başlamıştır. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ortaya çıkan bazı sorunları çözmek ve Moskova Antlaşması hükümlerinin Kafkas Cumhuriyetlerince de onaylanmasını sağlamak amacıyla 26 Eylül tarihinde Sovyet, Azeri,

Gürcü ve Ermeni heyetlerinin Kars’a gelmeleri ile Kars Konferansı tören yapılarak başlamıştır (Aydemir 1980: 184). Yapılan Konferans sonucunda 13 Ekim tarihinde bütün tarafların onaylamasıyla Kars Anlaşması imzalanmıştır (TBMMZC D.1 C.13: 258-262, 24 Ekim 1921), Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 15 Ekim 1921, Ek.3). Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Kars Antlaşması 22 Ocak 1922 tarihinde onaylanmıştır. Antlaşmanın imzalanmasının ardından bu devletler ile Konsolosluk, ticari ilişkiler, demiryolu ve posta iletişimi alanlarında sözleşme ve antlaşmalar imzalanmıştır. Örneğin Gürcistan ile şu antlaşmalar yapılmıştır; Yapılacak yaylak ve kışlaklar sözleşmesinde, sınırı geçen sürülere ne gibi işlem yapılacağı ve Gürcü halkından da vergi alınması gerektiği (BCA 30.18.1.1.4.48.1.), Hukuk-ı Aile ve Ehliyet-i Hukukiye Mukavenamesi (BCA 30.18.01.01.6.35.1.), Posta ve Telgraf Mukavenamesi (BCA 30.18.01.01.6.35.2.), Karşılıklı Adli Yardımlaşma Antlaşması (BCA 30.18.01.01.6.35.3.), Demiryolları Mukavenamesinin (BCA 30.18.01.01.6.35.4.) onaylanmasına dair kanun tasarıları 7 Kasım 1922 tarihinde TBMM’ye sevk edilmiştir. Antlaşmaya dair bu kanun tasarıları 13 Nisan 1925 tarihli meclis toplantısında oylamaya sunulmuş; yapılan açık oylamaya katılan 150 milletvekilinin tamamının kabul oyu ile yasalasmıştır (TBMMZC. D.2, C. 17: 254-331. 13 Nisan 1925).

Türkiye’nin Kafkasya ülkeleriyle ilişkileri ve politikası, Kars Antlaşması’ndan sonra önemli bir sorunla karşılaşılması ve bölgede karşılıklı önemli bir beklentinin olmaması nedeniyle TBMM gündeminden düşmüştür. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Mart 1922’de Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu çatısı altına girdikten sonra giderek kâğıt üzerindeki bağımsızlığını da kaybetmeye başlamış ve 30 Aralık 1922’de kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) bir parçası hâline gelmiştir (Çini Şimşek 2019: 277).

Sonuç

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kara geçidi olup Anadolu, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Orta Doğu ile etkileşim hâlinde olan Kafkasya bölgesi, Kuzey Kafkasya ile üç bağımsız Cumhuriyetin yer aldığı Transkafkasya’dan (Güney Kafkasya) meydana gelir. Kafkasya, Türkiye açısından coğrafi konumu itibarıyla, Orta Asya bölgesinin giriş kapısı olması dolayısıyla aynı coğrafyanın bir uzantısı konumundadır. Kafkasya Bölgesi’ndeki bu durum, dünya politikasını etkilemekte ve bu bölgenin sahibi olan kuvvet, dünya siyasetinin önemli aktörleri arasında yer alma şansını yakalamaktadır. Bundan dolayı tarih boyunca Rusya ve büyük devletler bu bölgeye sahip olabilmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. Türkiye’nin Kafkas ülkeleri ve toplulukları ile ilişkilerinin geliştirmesini ya da ilgilenmesini gerektiren bu yakınlık, 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası bölgede değişen şartlar nedeniyle daha fazla önem kazanmıştır. Kafkasya milletvekillerinden oluşturulan Transkafkasya Geçici İdare Komitesinin (OZAKOM) eline geçmiş, 15 Kasım 1917’de OZAKOM kendini lağvederek yetkilerini Bolşeviklerin yardımıyla kurulan işçi ve erler konseyi tarafından seçilen Transkafkasya Komiserliği’ne (Mavera-yı Kafkas Komiserliği) devrettiğini ilan etmiştir. “Mavera-yı Kafkas Komiserliği” aynı tarihte Rusya’dan ayrı, bağımsızlığını ilan etmiş, federasyon şeklindeki hükümetin başkenti Tiflis olmuştur. Osmanlı Devleti, Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti’nin dağılması ve 26 Mayıs 1918’de Gürcistan, 28 Mayıs 1918’de Ermenistan ve 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesiyle, bu devletlerin murahasları ile müzakerelere devam ederek ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti’nin imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması sonucunda Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde Anadolu’da başlayan Millî Mücadele sırasında, içeride ve dışarıda çok zor durumlarda mücadele vermeye çalışan TBMM Hükümeti, karşı karşıya kaldığı bu olağanüstü durumdan zaferle çıkmayı başarmıştır. Ankara’da açılan Meclis’in ilk işi Misak-ı Millî sınırları içinde vatanın bütünlüğünü sağlamak, işgallere karşı koymak ve uluslararası alanda var olduğunu kabul ettirmek olmuş, Misak-ı Millî sınırlarını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. 11 Mayıs 1920 tarihinde Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti Moskova’ya

göndererek Türk- Sovyet ilişkileri başlatan TBMM Hükümeti'nin bu hareketi ile Sovyet Rusya ve Anadolu'da ortaya çıkan ve İtilaf Devletlerine karşı mücadele eden Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM Hükümeti ile ikili ilişkilere katkı sağlamış, ekonomik ve askeri yardımlarda bulunmuştur.

1920-1921 yılları arasında TBMM Hükümeti'nin Güney Kafkasya'da dış politikası Misak-ı Millî prensipleri etrafında şekillenmiştir. TBMM Hükümeti'nin Kafkasya sınırında Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan ve Batum), ele geçirilmesi, Türklere yönelik Ermeni işgallerinin önlenmesi, Azerbaycan, Gürcistan ile iyi ilişkiler kurulması ilk hedef olarak belirlenmiştir. Türk-Ermeni sınırında Ermenilere karşı Kazım Karabekir Paşa komutasında savaş açılmış, Kars ve Sarıkamış geri alınmıştır. Ermeniler bu savaşla dış güçlerin kendilerine yardımcı olamayacağını kesin olarak anlamış ve barış istemek zorunda kalmıştır. TBMM Hükümeti 3 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan ile imzaladığı Gümrü Antlaşması'yla Ermeni harekâtını başarı ile sonuçlandırmış ve hedefine Ardahan ve Batum'u ellerinde tutan Gürcüleri almıştır. Azerbaycan ve Ermenistan'ı Bolşevikleştiren Sovyet Rusya 25 Şubat'ta Tiflis'e girerken Türk Ordusu da Batum, Artvin ve Ahıska gibi yerleri ele geçirmek için harekete geçmiştir. TBMM Hükümeti'nin emriyle Kazım Karabekir Paşa 9 Mart'ta Ahıska'yı işgal etmiştir. Türk ordusu, Sovyet ordusunun Batum'a yaklaşmasından bir hafta önce 11 Mart 1921 tarihinde Batum'u kayıtsız şartsız işgal etmiştir. Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı kazanılan zafer Moskova görüşmelerine yol açmış ve Moskova Antlaşması'nın 16 Mart 1921 tarihinde imzalanması sonucunu doğurmuştur. Kars Antlaşması ise Moskova Antlaşması'nın hükümlerine dayanmış ve mevcut durum Ermenistan ve Gürcistan'a da kabul ettirilmiştir. Buradaki tek eksik ise Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alan Batum'un bu antlaşmalarla Türkiye sınırları dışında kalmasıdır. Böylece Doğudaki sınırlar bugünkü hâlini almıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.10.0.0.54.354.12.

BCA, 30.18.1.1.3.29.13.

BCA, 30.18.1.1.4.48.1.

BCA, 30.18.01.01. 6.35.1.

BCA, 30.18.01.01. 6.35.2.

BCA, 30.18.01.01. 6.35.3.

BCA, 30.18.01.01.6.35.4.

Meclis Zabıtları

TBMMZC, D.I, C.2, T.B.M.M. Matbaası, s.48, (29 Mayıs 1920).

TBMMZC, D.I, C.1, T.B.M.M. Matbaası, s.190-198. (5 Mayıs 1920).

TBMMZC, D.1 C.5, T.B.M.M. Matbaası, s.244-245 (30 Ekim 1920).

TBMMZC, D.I, C.11. T.B.M.M. Matbaası, s.332-333 (16 Mart 1921).

TBMMZC, D1, C.13, T.B.M.M. Matbaası, s.258-262 (24 Ekim 1921).

TBMMZC. D.2, C.17, T.B.M.M. Matbaası, s.254-331. (13 Nisan 1925).

Kitap ve Makale

AKŞİN, Sina (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Son Meşrutiyet, (1919-1920)*, Cilt 2, İstanbul: Cem Yayınevi.

- ALSIRT, Figen Tavil (2009). Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması Ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ARMAOĞLU Fahir (1993). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990*, Cilt 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (2005). *Nutuk 1919 – 1927*, ed. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1980). *İkinci Adam*, Cilt 1, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1983). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt 3, Ankara: TTK Yayınları.
- ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer (2003). *İngiliz Belgelerine Göre İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Ayrı Barış Girişimleri (1917-1918)*, Samsun: Palmiye Kitapları.
- ÇAPRAZ, Hayri (2006). “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 1(1):67-80.
- ÇİLOĞLU, Fahrettin (1993). *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul: Ant Yayınları.
- ELYAR, Süleymanov (1997). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınları.
- GAMSIZ, Yüksel ve Emrullah TEKİN (1993). *Kafkasya ve Türkistan*, İstanbul: Harp Akademileri Yayınları.
- GÜL, Muhittin (2009). “Türk- Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 11(1): 75-108.
- GÜL, Mustafa (1995). “Elvîye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4(15): 499-513.
- GUNİAVA, Gela (2007). Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Ankara.
- GÜRSEL, Haluk (1968). *Tarih Boyunca Türk – Rus ilişkileri*, İstanbul: Ak Yayınları.
- KAZIM, Karabekir (1995). *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1, İstanbul: Merk Yayıncılık.
- KILIÇ, Selami (1998). *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1999). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Yayınları.
- MECİDOV, Ceyhun (2008). Azerbaycan’da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi, Ankara.
- ÖZTOPRAK, İzzet (2003). Mavera-yı Kafkas Hükûmeti, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- PERİNÇEK, Mehmet (2014). *Atatürk'ün Sovyetler ile Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- SARAY, Mehmet (1997). Kafkas Araştırmaları III. İstanbul: Çetin Matbaa.
- SARAY, Mehmet (1998). *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SARI, Mustafa (2017). “Batum’da Son Türk İdaresi (1921)”, *Vakanüvis*, 2: 475-506.

ŞAHİN, Enis (2002). *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: TTK Yayınları.

ÇİNİ ŞİMŞEK, Derya (2019). *Ankara’da Açılan İlk Gürcistan Temsilciliği ve Türk Gürcü İlişkileri*, Ankara: Siyasal Kitapevi.

TAŞKIN, Deniz (2015). *Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya’nın Zorunlu Dönüşümü*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

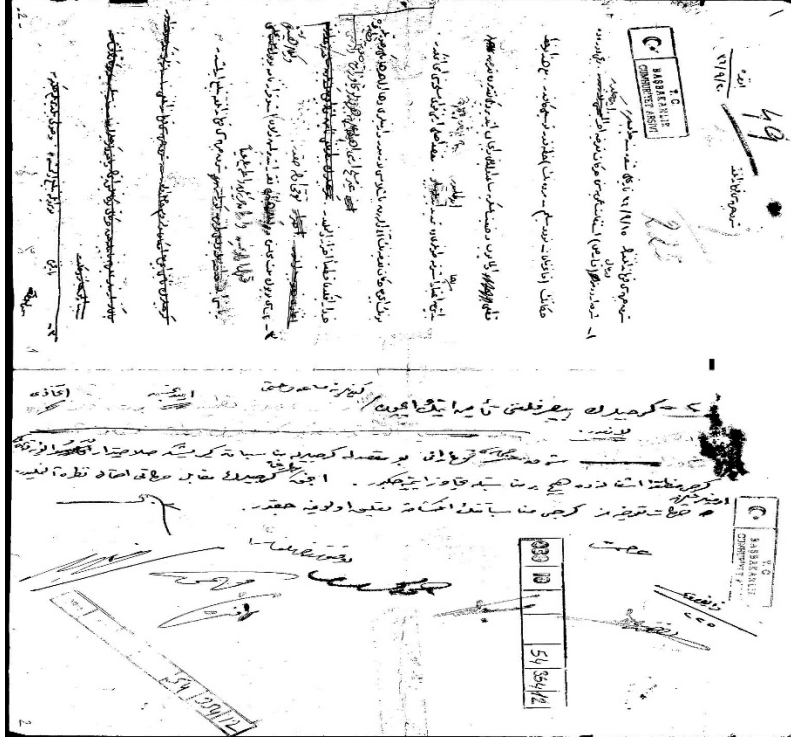
TÜRKMEN, Zekeriya (2011). Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Hareketi ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri, *90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Aytuğ Tokur, ss. 63-98, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

YANAR, Savaş (2002). *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, İstanbul: IQ Yayınları.

YALÇIN, Semih (2011). Millî Mücadele Dönemi, *90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Aytuğ Tokur, ss. 11-27, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

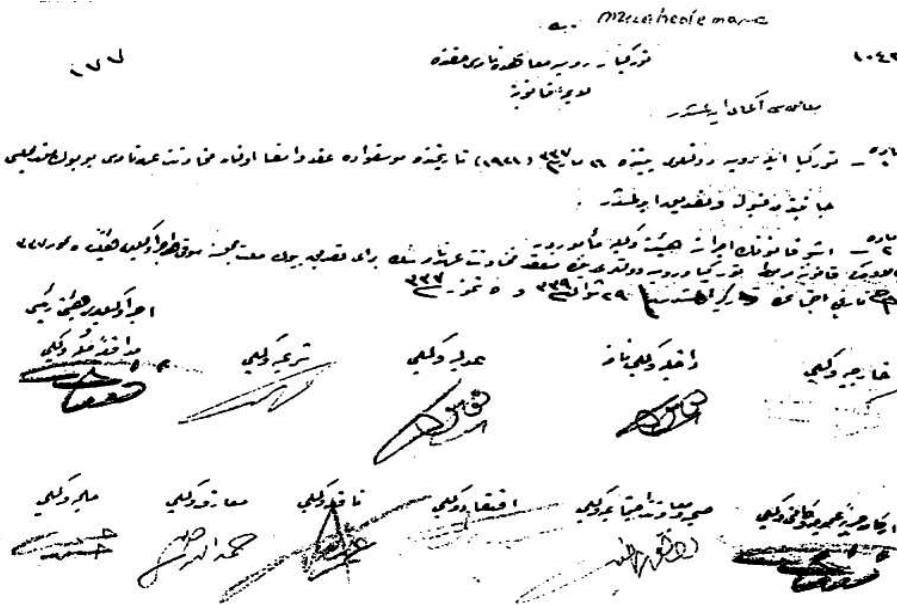
Ekler

Ek-1

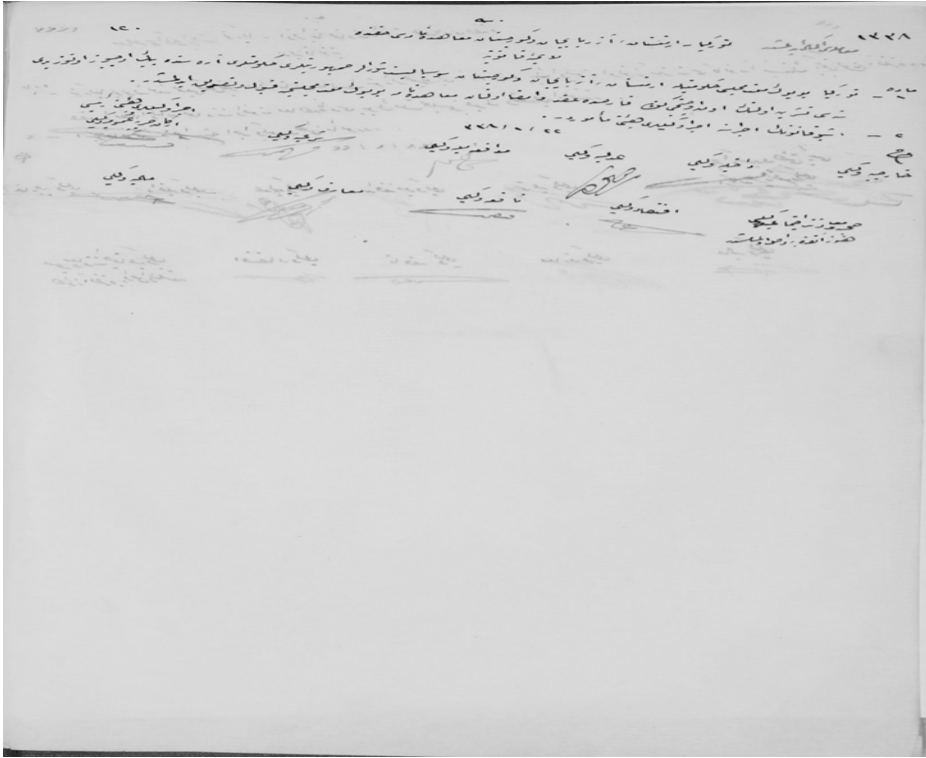
Şark Cephesi Ordusu'nun Kars vilayetine yapacağı taarruzla ilgili 20 Eylül 1920 tarihinde yazılan kararname (BCA. 30.10.0.0.54.354.12.)

Ek-2

16 Mart 1921 tarihinde Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması hakkında 5 Temmuz 1921 tarihli kanun tasarısı (BCA. 30.18.1.1.3.29.13.)

Ek-3

13 Ekim 1921 yılında Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Kars Antlaşması'nın 22 Ocak 1922 tarihli onayı (BCA. 30.18.1.1.4.45.14.)